

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ДІВИ МАРІЇ У ВЗАЄМОДІЇ ТА СИНТЕЗУ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО СВІТОГЛЯДІВ

Комарницький А. С., викладач кафедри богослов'я УКУ, аспірант

Львівська національна академія мистецтв

Анотація. В даній статті розглядається процес формування образу Діви Марії у синтезі слов'янського і русько-українського світоглядів.

Ключові слова: ікона, слов'янський, тип, характер.

Аннотація. Комарницький А. С. **Процесс формирования образа Девы Марии во взаимодействии и синтезе славяно-русского мировоззрения.** В данной статье рассматривается процесс формирования образа Девы Марии путём синтеза славянского и русско-украинского мировоззрений.

Ключевые слова: икона, славянский, тип, характер.

Annotation. Komarnitsky A. S. **Process of formation of an image of Deva Maria in interaction and synthesis of Slavic-and-Russian outlook.** In this article is considered process of forming of the image of the Virgin Mary by the way of synthesis of the Slavonic and Russian-Ukrainian worldviews.

Key words: icon, Slavonic, type, character.

Постановка проблеми і мета. Проблема висвітлення ролі слов'янського язичництва у процесі витворення християнського образу і, зокрема, у формуванні і становленні образу божої матері є важливим. Власне, збірний образ Богоматері у давній Русі у своєму ідеальному втіленні виявляє ряд ознак, які не знаходять аналогій у східно християнському образотворенні. За всіма ознаками цей образ Богородиці був сприйнятий як національний ідеал не тільки на ідейному рівні, адже роль канону не применшувалася у давній Русі, але й формально-стилістичному. Тому специфіка повно фігурних зображень як мозаїчна Оранта із Софії Київської і ікона Велика Панагія (XI ст.), а також оплічні зображення Божої Матері (деїсіс XI ст.) за своїми формально-образними особливостями виявляють процес еволюції християнського образу в гармонії з впливами місцевої автохтонної традиції. Якою є слов'янський світогляд із специфічно язичницьким сприйняттям Богині-Матері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У висвітленні даної проблематики ми спирались поряд з фундаментальними працями дослідників (Овсійчука, Нікольського), де заторкувалася проблема образу Діви Марії у Київській Русі, на твори, у яких ставилася проблема слов'янського язичництва і культури. Це Рибаків Б., Жишкович В., Крип'якевич В.

Викладення матеріалу. Шанування ікони виводиться із шанування прототипів, які зауважуються як у текстах Св. Письма так і агіографічній

літературі. Водночас у кожного народу існує своя місцешанована традиція із своїми образами як виразами душевного прозріння у виясненні основ порядку світовлаштування. Роль слов'янського язичництва поряд з впровадженням основ християнського віросприйняття залишалась значною, а в деяких моментах виявилась доповненням християнської традиції, зокрема у сприйнятті ідеї Богоматеринства. Християнська Діва-Марія одразу ввійшла у слов'янське середовище і побут народу не в останню чергу з огляду на наближеність за окремими ознаками і рисами слов'янських язичницьких божеств. Як відомо, одним із найшановніших божеств у русичів-язичників була богиня родючості Макош, що її у 980 р. було причислено до створеного князем Володимиром язичницького пантеону. Як визначив Рибakov Б., «на рушниках для весняних обрядів Макош зображалася з піднесеними руками, вона немов молить верховне небесне божество зросити дощем зорані й засіяні поля» [1, 437]. Фіксують таку позу й сучасні етнографи, коли жінки виконують веснянки, закликаючи весну [1, 437]. І цей образ богині, що молить небо за людей, боронячи їх від лихої долі, органічно перейшов у східних слов'ян з поганства до християнства. І не випадковим є те, що постава богині Макош збігається з позою Оранти – це давній архетипний образ, відомий і у трипільській культурі. Проте ця спорідненість між язичницькими богинями і Християнською Мадонною залишалася тільки на рівні іконографічних формул. Адже духовні і суспільні проблеми, які підіймав образ Богоматері в напрямі обожнення людини, ставали недосяжними у світі язичницьких богинь.

Важливе значення відводилося переємності, чи зміні традиції. В даному випадку йшлося про сподівання, які пов'язувались з язичницькими богинями як втілення узагальненого образу Берегині давніх слов'ян у дохристиянський період. Аналізуючи функцію цих богинь та їх місця в системі вірування слов'ян, цілком очевидно, що сподівання їхнього заступництва не могли реалізуватись з огляду на недосконалість язичництва.

Загальним утвердженням образу Богоматері у всіх сферах буття, культури і мистецтва Русі вже на ранньому етапі було те, що він виступав як «безсмертний образ праведної жінки-матері, який втілював у собі ідею вічного життя, ідею заступництва та спасіння, та був чи не найулюбленішим і глибоко шанованим серед староукраїнського люду» [2, 93].

Що в цілому виявило новий рівень сприйняття Жінки-Матері, образ якої став потужною спонукою у відкритті нових глибин духовності у важливіших сферах життєдіяльності і культури, які ніс образ Пресвятої Діви Марії. Як і широта ідей, пов'язаних з осягненням найсокровенніших проявів особистості, як зрештою прозріння в Божественне, як єднання з Богом, що виявилось найвищою скарбницею людського духу, бувши відображенням як у житті Діви-Матері, так і досконалості Її ідеалу. В чому корінилася причина плідної реалізації цього ідеалу як центрального в культурі Русі. Поява християнського ідеалу, зафіксованого у Переданні зумовлювало і спонукало до передачі високої

ідеї в людському образі. У виявленні якого форма і зміст складають відтепер художню сторону образу, тоді як Передання вміщує історико-духовну. Чи це зумовлювало розвиток образу не тільки як носія конкретного культу, який переважав у давньослов'янській свідомості, але як і втілення національної ідеї, яка б, у свою чергу, смислово трансформувала його? Вірогідно, що це відбувалося синхронно. Тому за вселенським осягненням нового ідеалу як знаку мовчальної згоди на Божу Волю, Діви Марії образ вмістив найглибші прояви людського духу через вираз краси і Премудрості. Подібний образ не знаходив жодного відповідника у слов'янському язичницькому Пантеоні, як і будь-де. Зрештою він набув сприйняття у культурі русичів, як важливої спонуки до просвітлення, охоплюючи всі сторони людської сутності, держави і народу як вмістилище Божественної Премудрості. В такому сенсі образ Богоматері був сприйнятий на зорі могутності Київської Русі, втіливши софійну ідею Премудрості в комплексі центрального храму Русі Софії Київської. Згодом, цей образ набував подальшого розвитку із збереженням започаткованої специфіки в іконах Великої Панагії, Білозерівської, Тронної Толгської та ін.

У всіх цих творах образ Богородиці став опорою, захистом, стіною держави, втілившись одночасно як народний ідеал. І цей високий ідеал знаходив безперечний відгук протягом усього подальшого розвитку України.

Для глибшого в'яснення середовища, яке сприйняло образ Божої Матері потрібно уяснити деякі аспекти буття Русі в передхристиянський період. Адже ідеї втілення «божественної трансцендентної краси, отже, абсолютної краси, як Світла Блага, як самої Любові, з обов'язковим... втіленням світлової енергії» [3, 22] були значною мірою притаманні сприйняттю русичів-слов'ян і до прийняття християнства. І це було підготовчим періодом для сприйняття нових морально-етичних проблем, які торкалися основ людської самосвідомості у процесі життєвого шляху.

«Давня Русь не була позбавлена власного інтелектуального коріння, в чому їй відмовляли ряд дослідників на чолі з М. Кондаковим. Історик-візантієць VI ст. Прокопій з Кесарії в книзі «Війна з готами» надав енциклопедичний опис давніх слов'ян, відзначивши їх мужність і величезну силу, – «по суті вони не погані і зовсім не злобліві, проте у всій чистоті зберігають гунські звичаї» [3, 13]. Протягом VI – IX ст. у слов'ян відбувається формування держави» [4, 45]. Водночас історик зазначає характерну рису індивідуального сприйняття релігійного світогляду. «Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, – вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування... жертву богу, – і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили своє врятування».

Те саме бачимо і у зверненнях до Богородиці в часи історії Русі-України. При чому недотримання обітниці вважалось тяжким гріхом, що накликав Божу кару. І цей слов'янський «міфологічно-релігійний світогляд вніс в культуру Київської Русі комплекс моральних уявлень, своєрідний погляд на світ, та розуміння сил природи».

Зрештою, свідченням гармонійного доповнення двох культурних світоглядів було їх поєднання для витворення національного ідеалу. Так Нікольський Н. у своїй історії руської церкви зазначає, що християнські «священники визнали реальність існування усіх слов'янських богів, прирівнявши їх до бісів, і визнавши освяченість традиційних місць і термінів давнього культу, вибудовуючи храми на місці попередніх капищ та призначаючи християнські празники приблизно у ті дні, що й язичницькі» [5, 25].

Суттєвість взаємовпливів демонструє той факт, що протягом двох століть після прийняття християнства на Русі-Україні співіснували язичницькі звичаї з новою релігією. Це змієвики, які виконували роль амулетів. В Давній Русі, на амулетах – змієвиках з однієї сторони зображувались християнські святі, а з іншої – богиня з львиноголовими зміями замість ніг, іноді крилата. На браслеті XII ст., який походить з Києва, вона зміїнога і крилата, з головою грифона в німбі. Безперечно поєднання язичництва і християнства в такий спосіб, як це виражено у наведеній вище пам'ятці, було шокуючим явищем зокрема у сприйнятті представників центрів традиційного християнства. Що виявляє лист краківського єпископа Матвія (1143 – 1166) до Бернарда з Клерво про Русь як окремих християнський світ, не зв'язаний ні з римською, ні з візантійською Церквою... [6, 483].

Як уже зазначалось – присутність слов'янського світогляду значною мірою визначала характер своєрідності руського мистецтва. Зокрема вплинувши на розуміння української догматики концепції і ідеї буття. «Так на Заході постійно підкреслювалося, що ми «всі згрішили і потребуємо благодаті Божої (пор. Рим 5, 12)». Подібне сприйняття, хоч і з деякими відмінами торкнулося Східної християнської традиції, визначивши по-суті покаєнний характер віросповідання. Це ж торкнулось і України. Проте на певних етапах історії Русі-України побутувало інше, просвітлене сприйняття появленого в книгах Премудрості Соломона розуміння «творіння Божого, яке виходить за часові і історичні рамки, в значній мірі співвіднесене з вічністю, як і сам Бог. В них йдеться про чисте, незаплямоване творіння, на якому почило благовоління Боже, яке предстоїть перед Ним на всякий час (пор. Сир. 24, 9). Примітно, що в Католицькій Церкві ці слова читаються під час Богородичних празників і включені у піснеспіви Діви Марії».

Важливість слов'янської традиції не можна недооцінювати, у сенсі відродження в мистецтві Київської Русі образу Богородиці національного за характером і з сукупністю своєрідних рис. Це ряд богородичних образів з характерним слов'янським фізіономічним типажем, великим узагальненням, яке переходить у монументальність і колорит, сповнений світлоти. Адже слов'янське середовище долучалось до формування у Богородичному типі окремих проявів, зв'язавши його з народним ідеалом. Отже, поява образу Богоматері не відбувалося на пустому місці. Тому розгляд слов'янських традицій як плідної основи є актуальним.

Із сприйняттям християнства на Русі незабаром з'явилися твори світового рівня, які з собою несли зразки високої художньої культури та досконаліших мистецьких форм, наповнених глибоким змістом і іконографічними розробками. Слов'янська Русь таким чином ознайомила з найвищими здобутками світової і європейської цивілізації. Від форм Античного мистецтва і до класично візантійських образів. Порівняно швидке засвоєння нових, досконаліших мистецьких форм і явищ іконографії зумовлене великим творчим потенціалом русичів-слов'ян. Незаперечність такого потенціалу переконливо доводять сучасні науковці. Брак відомих творів і мистецьких здобутків у слов'янській культурі не є свідченням творчого безсилля. Адже слов'янська культура і світосприйняття були наділені високими задатками, які не вдавалося зреалізувати з огляду на недосконалість язичницького світогляду, який не пропонував цілісного розуміння місця і значення людини у вселенському вимірі Божественного буття. Проте зауважується єдність слов'ян з навколишнім світом. Ці недоліки зрештою усвідомлювались, і у 980 р. Володимир Святославович здійснив спробу реформи, створивши язичницький пантеон.

Тому з введенням Християнства на Русі у 988 р. візанто-антична традиція, яка відображала основи досконалішого віровчення, потрапила у сприятливий ґрунт. Який наділений величезним запасом творчої сили. Це видно на прикладі знаменитого «Слова о полку Ігоревім». Яке окрім християнсько-дружинницької традиції відображає цілісно засади давньослов'янського світогляду. Що є доказом її живучості. По суті «Слово...» – це єдиний твір, який свідчить і розкриває творчу потугу Слов'янства. Тому швидкий розвиток національних іконописних засад Руського мистецтва тільки доводить це.

Безумовно, опоетизація на рівні емоційного зворушення явищ навколишнього світу у давніх слов'ян визначалася у відношенні до християнської культури.

Із глибокого пласту східно-візантійської християнської традиції та її досконалим теоретичними підґрунтям релігійного світогляду з проникливо художнім втіленням формально-пластичними засобами, русичі надали перевагу естетичному сприйняттю світу як образу. Це стосувалося також і переосмислення християнських традицій на Руському ґрунті.

Потрібне опоетизоване, на високоемоційному рівні сприйняття світу у давніх слов'ян залишилося визначальним у відношенні до культури Християнства. Про це свідчить відсутність глибоких богословських напрацювань, які б співвідносилися з досягненнями грецьких отців Церкви. Та це не значить, що норми і християнські ідеали глибоко не заторкували свідомість русичів, яким було близьке опрацювання ідеалу людини на шляху виявлення в ній Божої Благодаті. І таким просвітлений образ надовго запанував в мистецтві. Адже своїм виразом втілював найважливіші богословські і моральні ідеї.

Тут йдеться про те, що Русь черпала з візантійської спадщини все необхідне шляхом синтезу християнського і слов'янського світогляду. Для появи таких епічних, маєстатичних і водночас глибоко опоетизованих образів Богородиці були важливі заporуки. Образ в житті Київської Русі-України

нероздільно пов'язаний з поетичністю. Передумови для виникнення опоетизованих образів за Буслаєвим були, адже: «Все життя Стародавньої Русі було проникнуте поезією, тому що всі духовні інтереси були зрозумілими лише на основі найщирішого вірування... Глибока поетичність і щирість вірування лежати в основі мистецтва «молодого, свіжого і не зіпсутого розкішшю» [7, 26]». Подібне сприйняття не знаходить аналогій і в Європі. На Заході вже у XIII ст. в зв'язку з розквітом міської культури, з виникненням університетів, філософських кафедр, різних шкіл і (наукових К. А.) суперечок, з проникненням арабського раціоналізму, з паростками вченого гуманізму, мистецтво стало однією з багатьох сфер вияву думки і творчості. На Русі всього цього не існувало. Мистецтво було головною формою виразу образного мислення. Таких вчених людей, як Дунс Скотт, Оккам, Ян Гус, Уїкклеф і Данте, – в Давній Русі не існувало. Проте були художники, які найбільш складні проблеми світогляду виражали в образній формі. Тому все мислення було в той час художнім, метафоричним [8, 16].

Віддаленість Русі від Візантії й інших Балканських країн на межі з азійським степом з однієї сторони і пізнє знайомство зі здобутками християнської цивілізації з іншої надали можливість для появи гармонійного синтезу культури в оригінальних формах. Внаслідок чого високе піднесення Києво-Руської культури з особливим місцем в ній образу Богоматері.

В цьому сенсі важливе не тільки зауваження присутності у Богородичних зображеннях багатокольоровості, але й наявність різноманітних форм типу. Від Богородиць, що дійшли до нас, віє цілісною ідеєю епічності і художньої виразності, але водночас цілий ряд іконописних Богородиць наділений яскраво вираженим індивідуальним характером. Чого не знайти у мистецтві Візантії, чи пізніше у Росії. Де тема Богородиці не набула такого різноголосся свого художнього виразу і багатства типу у його єдності і різноманітті.

Висновки. Доведено, що індивідуальність характеру киево-руських Богородиць (XI – XIII ст.) з-посеред загальної візантійської традиції була інспірована наявним синтезом християнської традиції і слов'янського язичництва. Що відбилося на подальшому формальному, стилістичному та емоційному наповненні давньоруських зображень Марії Діви. Тут важливим є більш ніж двохстолітнє співіснування цих двох світоглядних системи у вже християнській Русі. Саме цією ознакою зумовлена унікальність таких творів, як Устюзьке Благовіщення, Ярославська (Київська) Панагія та ін.

Перспективи подальших досліджень. Розгляд цієї проблеми покликаний поглибити звернення уваги до вивчення впливів слов'янського язичництва та формування християнської традиції на рівні мистецько-образного втілення.

Література:

1. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1974.
2. Жишківич В. Богородиця в стародавній скульптурній пластичі України-Русі // Українське сакральне мистецтво. – Львів, 1994.
3. Овсійчук В. Українське малярство X – XVIII ст. Проблеми кольору. – Львів, 1996.
4. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

5. Никольский Н. История русской церкви. – М., 1983.
6. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. Т. 1 (до р. 1353). – Рим. – Нью-Йорк, 1965.
7. Буслаев Ф. О литературе. Исследования. Статьи. – М., 1990.
8. Алпатов М. Сокровища русского искусства. – М., 1984.

Надійшла до редакції 01.06.2008